

Kražių valsčiaus žydų bendruomenės žūtis 1941 m.: faktai, problemos, atsakymai, likę klausimai

Straipsnio tikslas – išnagrinėti su holokaustu susijusius įvykius Raseinių apskrities Kražių valsčiuje 1941 m. vasarą ir rudenį, atskleisti lokaliaje Lietuvos provincijos teritorijoje įvykdytų nusikaltimų ypatybes, parodyti nacių vaidmenį, metodus ir „technologijas“, naudotas įtraukiant lietuvius į žydų išpilietinimo ir izoliavimo priemones bei akcijas, taip pat atkurti paskutinį nusikaltimą aktą – žudymą, kuris kiekviename valsčiuje turėjo specifinių bruožų. Remiamasi Lietuvos ypatingojo archyvo (toliau – LYA) bylomis, Lietuvos centrinio valstybės archyvo (toliau – LCVA) fondų medžiaga, autoriaus užrašytais vietinių žmonių atsiminimais ir kitais šaltiniais. Autoriaus nuomone, atlikus daugiau tyrimų apie atskirų miestelių ir kaimų žydų bendruomenių žūtį, bus galima ne tik papildyti Lietuvos Respublikos autorių istoriografiją žydų žudynių Lietuvos provincijoje klausimais, bet ir patikslinti kai kurias mūsų ir užsienio istorikų istoriografines nuostatas dėl holokausto mūsų šalyje pirmaisiais nacių okupacijos mėnesiais.

IVADAS

Sovietmečio istoriografijoje, susijusioje su Lietuvoje vykdytu holokaustu, vyravo „buržuazinius nacionalistus“ demaskuojantys darbai. Jų visų neminint, galima pažymėti,

kad moksliniams tyrimams ir tolesnei istoriografijos plėtotei vertingiausia yra kruopščiai archyviniais šaltiniais pagrįsta Kazimiero Rukšėno studija¹. Nuo 1990 m., kai buvo atkurta Nepriklausomybė, Lietuvos istorikai pradėjo labiau domėtis holokausto tematika. Iš pradžių daugiau dėmesio sulaukė Vilniaus, Kauno, Šiaulių ir dar kelių kitų tuometės Lietuvos generalinės srities miestų žydų izoliavimas bei naikinimas nacių okupacijos metais (1941–1944) ir panašūs klausimai. Paskutinįjį dešimtmetį imta nuodugniau tyrinėti ir tragiškos žydų istorijos įvykius provincijos miestuose, valsčiuose bei miesteliuose. Straipsnio autorius, remdamasis tuomete istoriografija ir kai kuriais pirminiais šaltiniais bei įvykių amžininkų atsiminimais, 1995 m. irgi mėgino pažvelgti į žydų tragediją Lietuvos provincijos vietovėse 1941 m. vasarą ir rudenį².

Dėl nedidelės straipsnio apimties paminėti beveik vien tik kai kurių lietuvių istorikų darbai, susiję su Lietuvos žydų naikinimu provincijos vietovėse nacių okupacijos pradžioje (1941).

Temos istoriografijos raidoje išskirtinis yra holokausto temą daugelyje knygų ir straipsnių gvildenančio nacių okupacijos laikotarpio tyrinėtojo Arūno Bubnio pranešimas „Holokaustas Lietuvos provincijoje 1941 m.“ (Tarptautinei komisijai) ir straipsniai, taip pat knygų skirsniai³. Žydų žudynės provincijoje apžvelgiamos 2001 m. išleistoje

Alfonso Eidinto sudarytoje knygoje⁴; joje, be kitų istorikų ir publicistų perspausdintų straipsnių, yra ir paties autoriaus tekstų, kuriuose keliamas klausimas: „Ką per holokaustą Lietuvoje užmaskavo naciai?“ Maždaug tuo pat metu pasirodė Rūtos Puišytės straipsniai⁵ su šaltinių fragmentais apie žudynes keliolikoje Lietuvos vietovių ir apie Jurbarko žydų žūtį, Alfredo Rukšeno – apie Veliuonos žydų tragediją⁶. Mokslinės historiografijos leidiniuose buvo išspausdinti dar keli darbai, kuriuose apžvelgiami su holokaustu susiję įvykiai įvairiose apskrityse, pavyzdžiui, Valentino Brandišausko straipsniai apie žydų tragediją nedidelėje Mažeikių apskrityje, taip pat Kėdainių ir Lazdijų apskrityse⁷. Šie straipsniai yra skirtingi nagrinėjamais aspektais, kuriuos diktavo turimi šaltiniai, apimtis ir pasirinkti pavyzdžiai iš vieno ar kito valsčiaus. Dviejų kaimyninių regionų žydų bendruomenių sunaikinimas atspindi Neringos Latvytės-Gustaitienės⁸ ir Rolando Gustaičio⁹ darbuose. Daug holokausto Lietuvoje faktų ir apibendrinimų yra Vilniaus Gaono valstybinio muziejaus leidiniuose¹⁰. Duomenų ir minčių apie žydų tragediją yra pateikęs nacių okupacijos laikotarpio Lietuvos policijos istorijos tyrinėtojas Petras Stankas¹¹. Apie 1941 m. holokaustą provincijoje taip pat rašė istorikas Liudas Truska¹² (beje, jis nuodugniau tyrinėjo žydų padėtį ir veiklą Lietuvoje iki nacių okupacijos). Su L. Truska polemizuodamas rašytojas Jonas Mikelinskas iškėlė klausimą: „Kokiu pagrindu galima teigti, kad lietuviai didesni žydsaudžiai negu lenkai?“¹³ Visuomeninei svarbi Solomono Atamuko knyga¹⁴, 2006 m. išleista Christopfo Dieckmanno ir Sauliaus Sužiedėlio studija¹⁵, kitos knygos¹⁶ ir darbai holokausto Lietuvoje tematika. Straipsnio autorius lokalių teritorijų žydų tragedijas glaustai apibūdino rašydamas apie kelių Lietuvos valsčių padėtį nacių okupacijos metais¹⁷. Holokausto tyrimus Gelvonų valsčiaus mastu pratęsė Andrius Tumavičius¹⁸.

Apie Lietuvos žydų žudynes rašiusių užsienio tyrinėtojų veikaluose yra nemažai diskutuotinių ir tyrinėtinių teiginių. Pavyzdžiui, Dovas Levinas savo knygoje Lietuvos žydų žudynėms 1941 m. skiria vos keliolika puslapių, turbūt pats to nenorėdamas tarsi atleidžia Vokietijos nacius nuo atsakomybės už Lietuvos žydų tragediją ir taip padidina lietuvių kaltes pabrėždamas, kad „mažiausiai 40-yje visos Lietuvos gyvenviečių, vokiečiams jų dar nepasiekus, ginkluoti lietuviai savo iniciatyva pradėjo žudyti žydus“¹⁹. Ši statistika abejotina vien dėl to, kad pirmomis Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karo dienomis dėl bolševikų 1940–1941 m. įvykdyto visuomenės supriešinimo kai kuriose Lietuvos vietovėse ginklas pirmiausia buvo nukreipiamas į komunistus, komjaunuolius, sovietmečio pareigūnus ir sovietų aktyvistus, nesvarbu, kas jie buvo – žydai ar lietuviai. Taip vyko ir Kražių valsčiuje. A. Bubnys rašė, jog „archyvų dokumentais negalima patvirtinti teiginio, kad dešimtyse Lietuvos vietovių karo pradžioje lietuvių partizanai būtų vykdę organizuotus pogromus ir masines žudynes iki įžengiant Vokietijos kariuomenei“²⁰. Pernelyg schemiškai, supaprastintai ir neretai tendencingai holokaustą Lietuvoje apibūdino ir vokiečių istorikas Knutas Stangas²¹. Per pirmąją nacių okupacijos pusmetį Lietuvoje vykdyto holokausto keli aspektai (vieni – nuodugniau ir dokumentuoti, kiti – mažiau įtikinamai) nušviesti konferencijos pranešimų pagrindu 2003 m. sudarytame leidinyje (vokiečių kalba)²²; jame, be kelių užsienio tyrinėtojų rašinių, pateikta ir minėtų lietuvių istorikų tekstų.

ŠALTINIŲ SPRAGOS IR DETALIŲ GAUSA

Įvykiai, susiję su žydų žudynėmis Kražių valsčiuje*, kaip istorijos šaltinio fragmen-

tas pateko į sovietinių dokumentų rinkinį „Masinės žudynės Lietuvoje“²³. Tas fragmentas paskatino šio straipsnio autorių dar 1993 m. kolektyvinėje kraštotyros monografijoje „Kražiai“ trumpai apibūdinti ir Kražių valsčiaus žydų žūtį nacių okupacijos laikotarpiu²⁴. Turint naujų archyvinių šaltinių į tą tragediją dabar galima pažvelgti plačiau ir giliau. Tiesa, LCVA nėra Raseinių apskrities Viršininko įstaigos bylų ir kitų apskrities įstaigų bei valsčių susirašinėjimo medžiagos (galima rasti tik pavienius raštus 1941–1944 m. Lietuvos generalinės srities centrinių įstaigų fonduose). Neiškilo ir beveik visų Raseinių apskrities valsčių ir miestų savivaldybių 1941–1944 m. susirašinėjimo bylos (išskyrus gausų Jurbarko miesto fondą), taip pat Kražių valsčiaus savivaldybės dokumentacija. Dėl to pakankamai neišryškėja savivaldos institucijų vaidmuo. Negalima operuoti tikslesniais valsčiaus žydus suėmusių, saugojusių, konvojavusių ir žudžiusių vietos gyventojų skaičiais, kitais faktais ar datomis, nes, pavyzdžiui, iš baudžiamųjų bylų tardymo ir apklausų protokolų ne visada aišku, kiek prie valsčiaus žydų tragedijos prisidėjo vienas ar kitas asmuo (sovietų tardytojai neretai itin atkakliai stengėsi įtikinti suimtą buvusį „baltaraištį“, jog jis ne tik saugojo Kražių žydų getą, konvojavo žydus į žudynių vietą, bet ir pats juos šaudė). Kitoms apskritims ir valsčiams šiuo atžvilgiu „pasisekė“ geriau – išliko turtingesni nacių okupacijos laikotarpio archyvų fondai. Šiaip ar taip, pakanka archyvinės medžiagos, kuri, papildyta atsiminimais ir kitais šaltiniais, pagrįsta logine įvykių seka, žmonių psichologinės būsenos ir veiksmų rekonstrukcija, padeda ne tik apibūdinti Kražių valsčiaus žydų tragedijos 1941 m. pradinį etapą, bet ir atkurti kai kuriuos žudynių vaizdus, taip

pat pateikti ateities tyrinėtojams medžiagos ir samprotavimų vadinamųjų žydšaudžių portretams. Žodis „vadinamųjų“ pavartotas neatsitiktinai, nes negali būti kai kurių paviršutiniškų tyrinėtojų Lietuvoje ir užsienyje formuojamo primityvaus ir vientiso „žydšaudžio“ (kuris dar vokiečių kariams nepasiekus jo miestelio puolė žudyti žydus) portreto. Be to, ne visi dalyvavusieji žydų izoliavimo ir diskriminavimo veiksmuose šaudė savo kaimynus žydus. Tiesa, jie taip pat holokausto dalyviai, bet ne žmogžudžiai.

Straipsnyje nekalbėsime apie tariamas ar tikras žydų, 1940–1941 m. uoliai tarnavusių bolševikų sovietų okupantams, „nuodėmes“. Nemėginsime aiškintis, kiek žydų tautybės kražiškių per pirmąją sovietų okupaciją buvo valsčiaus savivaldos ir komunistų partijos ar komjaunimo organizacijose. Net jei prosovietinių žydų santykinai būtų buvę daug, jokia spekuliacinė aplinkybė žudynių nepateisintų. Kita vertus, antrosios sovietų okupacijos pradžioje tardytų Kražių valsčiaus gyventojų, vienaip ar kitaip prisidėjusių prie vietos žydų bendruomenės sunaikinimo, atsakymuose į klausimą, kodėl įstojo į antisovietinių partizanų būrį (grupę), nerandame nusiskundimų žydais, kaltinimų jiems. Tiesa, buvo tardyta ne tiek daug asmenų (sovietmečiu jie gavo GULAG'o bausmes, keli – sušaudyti), nes nemažai „žydšaudžių“, kaip juos vadino kražiškiai, 1944 m. pasitraukė su vokiečių kariuomene, keli žuvo pokario antisovietinėse partizaninėse kovose ir t. t. Tai esmės nekeičia. Kaip rodo tardymo bylos, didelę dalį 1941 m. Kražių valsčiaus „partizanų“ sudarė 1940 m. uždraustos šaulių organizacijos nariai; nors jie buvo kilę iš vargingųjų valstiečių ir dirbo pas vadinamuosius buožes, tačiau išliko Lietuvos patriotai. 1941 m. birželio pabaigoje, paraginti aktyvesnio buvusio

* Dabar Kražiai priklauso Kelmės rajono savivaldybei.

šaulio, jie vėl paėmė į rankas ginklus ir ėmė gaudyti besislapstančius sovietų pareigūnus ir aktyvistus, nuginkluoti pakrikusius raudonarmiečius. Papildomas motyvas buvo pažadas būsimiems „partizanams“ lengviau apsirūpinti būtiniausiomis prekėmis – karo sąlygomis kai kuriems žmonėms tai buvo svarbu. Tad jokio antisemitizmo negalima įžvelgti nei Kražių „partizanų“ ideologinėse nuostatose, nei pirmuosiuose veiksmuose, iš esmės nukreiptuose prieš Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karo pradžioje subyrėjusios bolševikų valdžios likučius.

LYA baudžiamųjų bylų tardymo bei apklausų protokoluose atsispindi ir Kražių valsčiaus sukilėlių grupių ir būrio formavimasis Vokietijos–Sovietų Sąjungos karo pradžioje, apytikrė tų sukarintų formuočių dalyvių sudėtis. Tardytojai, apklausdami suimtus kražiškius ar liudytojus, buvusius sukilėlius vadina tai „banditais“, tai „vokiečių partizanų būrių dalyviais“, tai „baudėjais“, tai „baltaisiais partizanais“. Tardomojo ar liudijančiojo atsakyme beveik visada užrašomas tardytojo klausimas, suformuluotas taip, kad ta formuluotė apibūdina žmogaus, kurio baudžiamoji byla nagrinėjama, padėtį 1941 m. vasarą pagal pokario metų sovietinę teisę (jos neigiamo atspalvio terminai vėliau buvo perkelti į istoriografiją). Kita vertus, minimuose protokoluose (dauguma jų parašyti vos įskaitomu braižu ir nebuvo perspausdinti mašinėle) galima rasti daug žydų bendruomenės sunaikinimo eigą Kražių valsčiuje atskleidžiančių detalių. 1944 m. spalio mėn. pabaigoje prasidėjusios kražiškių bylos, kai buvo tardomi kaltinamieji ir apklausiami ką nors žinantys liudytojai, su pertraukomis tęsėsi ir 1951 m.²⁵ Tiesa, žydų žudynių analizei neretai būdavo skiriama mažiau tardymo laiko, negu aiškinamasi dėl „kaltės“ iki 1940 m. buvus „antisovietinėje profašistinėje“ šaulių organizacijoje, 1941 m. vasarą „išdavus Tėvynę“ ir kovojus prieš so-

vietų valdžią, suiminėjus sovietų aktyvistus ir nuginklavus raudonarmiečius, 1944 m. buvus Lietuvos vietinės rinktinės kariu. Tardymai dažniausiai vykdavo per vertėją, nes tardytojai buvo lietuviškai nesuprantantys rusakalbiai. Antai 1944 m. rudenį ir gruodžio mėn., sovietams tardant kražiškius, vertėjavo Mejeris Šubas²⁶.

KRAŽIŲ VALSČIUS IR MIESTELIS 1941 M. VASARĄ

1941 m. vasarą Kražiai nukentėjo labiau nei kiti miesteliai. Buvo patirti didžiuliai materialiniai ir žmonių gyvybės nusinešę nuostoliai. Svarbiausius iš jų sąlyginai galima pavadinti trimis nelaimėmis. 1940–1941 m. – žmonių supriešinimo laikotarpis, kai sovietizacijos „pranašumais“ nusivylė net dauguma iki 1940 m. keiksnojusiųjų „Smetonos režimą“, jo kulminacija – Kražių valsčiaus gyventojų suėmimai, tardymai ir galiausiai – 1941 m. birželio 14–15 d. trėmimai. Bolševikų nusikaltimus pratęsė atsitraukiantys raudonarmiečiai – jie nužudė prosovietiškausi nusiuteikusių kaimynų įskūstus ar šiaip kuo nepatikusius Kražių ir Karklėnų miestelių, Linkaučių, Nevardėnų, Kirkučių kaimų gyventojus (apie dešimt)²⁷. Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karo pradžioje Kražių pakraštyje (prie Medžiokalnio) vyko mūšis: nuo Kaltinėnų vokiečių kariuomenės dalinys puolė nebaigtuose rengti įtvirtinimuose mėginančius priešintis Raudonosios armijos kareivius. Abi pusės patyrė daug nuostolių (žuvo 77 vokiečių kariai ir net aukšto rango vermachto karininkas, atrod, generolas)²⁸. Kražių miestelis kurį laiką buvo „niekieno žemė“. Kelių gatvių namus sovietų artileristai padegė dūmų uždangai sudaryti. Sudegė daugelio kražiškių būstai ir turtas, žmonės liko be pastogės. Karo meto laikraštis rašė: „Ištisos gatvės nušluo-

tos. Likę tik pamatai ir kai kur nudegusiais stogais pastatai. Miestelio centre likę tik keli namai...²⁹ Per tą gaisrą sudegė 90 proc. visų namų, tarp jų – mokykla, elektrinė, pieninė, malūnas, tiltas prie jo, abi sinagogos³⁰. Tačiau ir po tokios nelaimės gyvenimas valsčiaus centrinėje gyvenvietėje nesustojo. Nors vyko karas, bolševikų pasitraukimas žadino į neapibrėžtą ateitį nukreiptą optimizmą. Kai kurie miestelio gyventojai ėmėsi atstatinėti trobesius, miestelėnai žydai – taip pat, tačiau tai truko neilgai.

Trečiosios Kražius 1941 m. vasarą ištikusios nelaimės padariniai buvo kur kas skaudesni nei ankstesniųjų – buvo sunaikinta valsčiaus žydų bendruomenė, kurios daugumą sudarė Kražių miestelio žydai.

KRAŽIŲ VALSČIAUS SUKILĖLIAI

Antisovietinis 1941 m. Birželio sukilimas Kražių valsčiuje nebuvo toks intensyvus kaip kituose Žemaitijos ir Aukštaitijos valsčiuose, į kuriuos vokiečių daliniai įžengė keliomis dienomis vėliau, arba ten dėl lietuvių antisovietinio aktyvumo ir kitų aplinkybių virė sukilėlių (kitai vadinamų Lietuvių aktyvistų fronto (toliau – LAF) narių, partizanų, baltaraiščių) kovos su sovietų aktyvistais ir raudonarmiečiais. Galima sakyti, kad Kražių valsčiuje tebuvo kai kurie sukilimo elementai. Iki vermachtui ateinant (birželio 25 d.) karybos dalykus išmanantys buvę šauliai nuginklavo keliolika raudonarmiečių, karpydami telefono laidus sutrikdė kariškių, sovietų pareigūnų ir aktyvistų ryšius. Karklėnų bažnytkaimio antisovietinio pagrindžio dalyviai dar iki Vokietijos

ir Sovietų Sąjungos karo bendradarbiavo su gretimo Varnių valsčiaus bendraminčiais³¹, taip pat su Luokės valsčiaus rezistentais³² (abu – Telšių apsk.). Tad iki vokiečių kariuomenės pasirodymo Kražių valsčiaus teritorijoje aktyvūs Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo ir greitesnio Raudonosios armijos išstūmimo šalininkai daugiausia veikė Karklėnų apylinkėse (į šiaurės vakarus nuo Kražių miestelio) ir dar keliuose kituose valsčiaus kaimuose. Pačiuose Kražiuose labiau pasireikšti buvo neįmanoma. Mat po sovietų įvykdyto pirmojo masinio Lietuvos gyventojų trėmimo nemažai žmonių, bijodami patekti į tremtinių vagonus per netrukus būsiantį kitą trėmimą (informacija nutekėjo iš sovietų aktyvistų), slapstėsi miškuose ar kaime pas giminaičius. Be to, Kražių pakrastyje stovintį didelį Raudonosios armijos dalinį bet kada galėjo pasikviesti po 1941 m. birželio 22-osios dar kelias dienas miestelį formaliai valdę sovietų pareigūnai ir aktyvistai. Tad „Smeršo“, NKGB ir NKVD tardytojai iš dalies buvo teisūs Kražių valsčiaus antisovietinius sukilėlius vadindami „vokiečių partizanų būrių dalyviais“ (ar nariais). Bet – tik iš dalies, nes ne nacių okupantai sudarė Kražių valsčiaus sukilėlių grupes ir visą būrį* (kaip būdavo kitose Lietuvos vietovėse). Vokiečių pareigūnai tik neprieštaravo, kad jis veiktų, kurį laiką leido turėti ginklų. Jiems tai buvo naudinga, nes miškuose, ypač aplink Kražius, klaidžiojo nemažai nuo fronto atsilikusių raudonarmiečių, galinčių kelti pavojų ne tik gyventojams, bet ir vokiečiams. Antai prie Lenkvičių kaimo raudonarmiečiams iš pasalų nušovus vokiečių kareivį, suimtiems kelioms dešimtims gyventojų grėsė Ablin-

* Keliose Kražių valsčiaus vietovėse susidariusias sukilėlių (istoriografijoje dar vadinamų partizanų, baltaraiščių ir pan.) formuotes straipsnyje vadinsime grupėmis, o viso valsčiaus sukarintą darinį – būriu. Jam buvo vadovaujama centralizuotai.

gos kaimo likimas. Tačiau tąkart vokiečių karininkas nebuvo toks žiaurus ir nesilaikė gautos instrukcijos. Po dviejų valandų jis paleido moteris ir vaikus, o kitą dieną – ir kaimo vyrus³³. Tad pirmomis karo dienomis valsčiaus civiliams gyventojams pavojus grėsė iš įvairių kariaujančių ar konfliktuojančių pusių (be kariuomenių priešpriešos, dar veikė sukilėliai prieš sovietų aktyvistus ir pan.).

Kražių valsčiaus sukilėlių būrys galutinai susiformavo, iš Kauno su LAF'o instrukcijomis atvykus mokytojui Kaziui Matulevičiui, buvusiam Raseinių apskrities ir Kražių valsčiaus tautininkų, „Jaunosios Lietuvos“ ir šaulių organizacijų veikėjui. Iki Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karo pradžios jis kalėjo Kaune. Išsilaisvinęs iš kalėjimo buvo labai nusilpęs ir tris dienas gydėsi Kauno ligoninėje. Paskui apsilankė LAF'o štabe, ten gavo partizanų būrio organizavimo bei struktūros instrukcijas ir baltus raiščius su juodomis raidėmis „TDA“ (Tautinė darbo apsauga). Tie raiščiai ir raidės ant jų buvo LAF'o vadovų suderinti su vokiečių karine vadovybe ir turėjo apsaugoti nuo nesusipratimų dėl ginklo nešiojimo. Iš Kauno K. Matulevičius sunkvežimiu pasiekė Raseinius, iš ten – ir Kražius. Čia buvo sušauktas valsčiaus sukilėlių aktyvo ir grupių vadų pasitarimas. Sueigos dalyviams susipažinus su LAF'o instrukcijomis, buvo įformintas Kražių valsčiaus „Tautinės darbo apsaugos“ (TDA) būrys, sudarytas štabas³⁴. Organizacinės funkcijos teko iki 1940 m. Kražių policijos nuovadai vadovavusiam Pranui Jurevičiui. Jis tapo TDA būrio štabo viršininku. Jo pavaduotoju buvo išrinktas Kražių valsčiaus seniūnas Stasys Šveikauskas. Štabo narys Leonas Ivaškevičius vykdė sekimo ir tardymo funkcijas. Į pasitarimą iškviestas karininko laipsnį turintis Vytautas Sakalauskas, tada Galinių pradžios mokyklos mokytojas, tapo štabo nariu būrio dalyvių karinio rengimo klausimais³⁵. K. Matulevičiui teko labiau garbės pareigos, įvardytos

kaip LAF'o atstovo Kražių TDA būrio štabe. Jis formaliai nepriklausė būriui, „akcijose“ prieš žydus nedalyvavo, tik kelis kartus su vokiečių karininkais buvo atvažiavęs prie Kražių geto. Tarp žydų krauju nesusitepusių jų buvo ir valsčiaus sukilėlių organizatorių P. Jurevičius, negalėjęs sustabdyti žudynių, bet atsakęs dalyvauti nacių vykdomose egzekucijose.

Ginklų nestigo – aiškus organizacinės struktūros įgavusiam TDA būriui jų pakankamai paliko Raudonoji armija, tereikėjo susirinkti pakelėse išmėtytą amuniciją. Tad pokario sovietų tardytojų užuominos, esą Kražių valsčiaus TDA būriui ginklų davę vokiečiai, tebuvo pastangos įrodyti, kad sukarinta lietuvių formuotė Kražiuose buvo įsteigta ir apginkluota nacių (kad ją būtų galima vadinti „vokiečių partizanų būriu“ ir kitais tikrovės neatitinkančiais pavadinimais, vėliau perkeltais į sovietų istoriografiją).

1941 m. birželio 27–28 d. valsčiaus sukilėlių grupės buvo sujungtos į vieną būrį. Vėliau kai kurios grupės pasipildė dar keliais vyrais. Kaimuose susidariusios TDA grupės neretai formavosi asmeninių ryšių pagrindu. Pavyzdžiui, Galinių kaime mokytojavęs štabo narys Vyt. Sakalauskas nuomojo butą pas Stasį Budreckį³⁶, jį ir prikalbino įstoti į TDA būrio Galinių grupę, kurioje dar buvo Pranas Budreckis, Vladas Končius, Bronius Valiuška ir kiti (iš viso 8 asmenys)³⁷.

TDA būrį sudarė kelios grupės: Galinių, Karklėnų, Pakražančio, Pašilės ir centrinis Kražių būrys; sudegus namams, dalis jo narių gyveno ne miestelyje. Atrodo, kad aktyviausia buvo Karklėnų grupė. Jai vadovavo Vladas Ražauskas; 1941 m. jam buvo tik 22 metai. Buvo nevedęs, ūkininkavo Papleksių kaime, kartu gyveno motina, pradžios mokyklą lankanti augintinė ir viena samdinė. Tame pačiame kaime gyvenantis aštuoniolikmetis sukilėlis Bronius Zybartas padėjo ūkininkauti našlei motinai. Grupei priklausė ir Kepalių

kaime gyvenantis turtingas ūkininkas Bronius Dobrovolskis (g. 1916 m. Čikagoje), jo ūkyje dirbo penki samdiniai³⁸. V. Ražausko grupėje buvo jo brolis Feliksas, taip pat Karklėnų gyventojai Vincas Sakalauskas ir Feliksas Vitkus. Pastarojo namų koridoriuje buvo sandėliuojami grupės ginklai. V. Sakalauskas buvo svarbus visam valsčiaus TDA būriui, nes vairavo sunkvežimį. Jis suremontavo raudonarmiečių pamestą sugedusią mašiną, iš raudonarmiečių paliktų atsarginių dalių buvo pasidaręs dešimtšūvį šautuvą. V. Sakalauskas buvo kilęs iš vargingos šeimos, ilgai dirbo pas turtingus ūkininkus, kaip ir dauguma grupės bendražygių, iki 1940 m. priklausė šaulių organizacijai (beje, jis neturėjo visos aprangos, tik šaulio kelnes)³⁹. Kražių grupei vadovavo buvęs policininkas A. Kacucevičius.

Ne visi valsčiaus TDA būrio dalyviai buvo aktyvūs ir ne visada šaukiami atvykdavo į besislapstančių raudonarmiečių ar sovietų aktyvistų gaudynes ar kitas „operacijas“. Būrio nariai ūkininkai turėjo rūpintis laiku atlikti vasaros žemės ūkio darbus. Dėl tokio „nepareigingumo“ dalis būrio narių neatvyko ir tą dieną, kai buvo šaudomi valsčiaus žydai.

Kražių TDA būrio narių sąrašo nepavyko rasti. Pateikiame dar nemintų narių pavardes, kurias prisiminė tardomi ir apklausiami asmenys bei atsiminimų pateikėjai. Ištarde Vyt. Sakalauską ir K. Matulevičių, sovietų saugumo tardytojai į savo darbinį sąrašą įtraukė kražiškius Aleksandravičių, Bielskį, Juozą Dirmeikį, B. Dobrovolskį, Gedutį, Petrą Gintautą, L. Ivaškevičių, Jakutį, P. Jurevičių, Igną Jusevičių (Jusių), A. Kacucevičių, Bronių Kaminskį, V. Končių, Aleksą Matusevičių, Pocių, Antaną Poškų, Kazį Ringį, Vincą Sakalauską, Juozą Steckį, S. Šveikauską, Alfonsą Vaičių, B. Valiušką (kai kurių vardai ir patikslintos pavardės įrašytos pagal kitų kaltinamųjų ir liudytojų parodymus)⁴⁰. Be

šių ir jau minėtų Karklėnų ir Galinių grupių dalyvių, valsčiaus TDA būriui ilgiau ar trumpiau dar priklausė Boleslovas Adomavičius, Aleksas Kasperavičius, Alfonsas Masalskis ir jo brolis, Antanas Maziliauskas, broliai Vaclovas ir Benediktas Šemetulskiai, Vaclovas Zdanavičius, Žilėnas⁴¹ ir dar keli asmenys. Visų jų kaltumo laipsnio, patekus į nacių klastos pinkles, neįmanoma nustatyti. Kai kurių vyrų kruvinas vaidmuo paaiškės apibūdinant žudynes. Remiantis įvairiais šaltiniais galima teigti, kad maždaug pusė valsčiaus TDA būrio narių dalyvavo kražiečių žydų žudynėse.

LIETUVA VOKIETIJOS NACIAMS – TOTALAUS ŽYDŲ NAIKINIMO POLIGONAS

Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karo išvakarėse naciai sudarė Vokiečių saugumo policijos ir SD operatyvines grupes (*Einsatzgruppen*), kurios užimtose sovietų imperijos teritorijose turėjo naikinti bolševikų aktyvą ir kitus potencialius nacizmo priešus. Adolfas Hitleris priešais paskelbė ir žydus. Baltijos šalims buvo sukurta A operatyvinė grupė. Iki 1942 m. kovo mėn. jai vadovavo SS brigadenfiureris Walteris Stahleckeris. A operatyvinę grupę sudarė keli būriai, tarp jų – 3/A operatyvinis būrys, vadovaujamas SS štandartenfiurerio Karlo Jägerio. W. Stahleckeris į Kauną atvyko su pirmaisiais vermachto daliniais 1941 m. birželio 25 d. ir turėjo teisę nevaržomas veikti vokiečių kariuomenės užnugaryje. Birželio 28 d. vokiečiai paleido ir nuginklavo Kauno sukilėlių būrius ir iš jų dalyvių pradėjo organizuoti TDA batalioną. Liepos 2 d. saugumo funkcijas Lietuvoje oficialiai perėmė 3/A operatyvinis būrys⁴². Jo vado K. Jägerio adjutantu iš pradžių buvęs Joachimas Hamannas paliko kruviną pėdsaką Lietuvos holokausto istorijoje.

K. Jägerio 1941 m. gruodžio 1 d. ataskaitoje rašoma: „Tikslas – išvalyti Lietuvą nuo žydų – galėjo būti pasiektas tik dėl to, kad iš rinktinių vyrų buvo suorganizuotas skrajojantis būrys, vadovaujamas oberšturmfiurerio Hamano [...]. Pasiryžimas sistemingai išvalyti kiekvieną apskritį nuo žydų pareikalavo kruopščiai ištirti kiekvienos atskiros akcijos [žudyti žydus. – S. B.] parengimą ir esančias atitinkamoje apskrityje sąlygas.“⁴³ J. Hamanno motorizuotas „skrajojantis“ būrys (*Rollkommando*) ar kelios šiam žudikui pavaldžios organizuotos grupės žudė žydus, taip pat kalėjimuose ir areštinėse atsidūrusius lietuvius bei kitų tautybių žmones daugelyje apskričių ir valsčių. Veikiausiai siekiant paspartinti „Reicho priešų naikinimą“ vienu metu keliose vietovėse būrio branduolys buvo skaidomas į mažesnes grupes. Viena tokių grupių galėjo atvykti į Kražių valsčių. Pagal W. Stahleckerio ataskaitą, iki 1941 m. spalio 15 d. J. Hamanno mobiliosios grupės ir kiti Vokiečių saugumo policijos ir SD pavaldūs daliniai Lietuvoje nužudė 70 105 žydus⁴⁴.

W. Stahleckeris norėjo, kad vokiečių saugumo policija „veiktų užkulisyje [...]“. Viskas turėjo atrodyti taip, tarytum vietiniai gyventojai viską būtų darę savo iniciatyva, natūraliai reaguodami į ligišiolinį komunistų terorą ir žydų spaudimą [...]. Vienas saugumo policijos uždavinių buvo skatinti apsivalymo tendencijas ir nukreipti jas tinkama vaga, kad valymo operacijos [žydų žudynės. – S. B.] pasibaigtų kuo greičiau. Ne mažiau svarbu buvo sukurti neginčijamą faktą, kuriuo vėliau būtų galima įrodyti, kad išvaduoti gyventojai patys savaime griebėsi griežčiausių priemonių prieš bolševikinius ir žydiškuosius priešus. Tai reikėjo padaryti, kad neiškiltų aikštėn vokiečių įstaigų nurodymai.“⁴⁵

Pažymėtina, jog iki karo su bolševikų valdoma Sovietų Sąjunga žydai nebuvo masiškai žudomi nei Lenkijoje (joje naudota žydų

marinimo badu „technologija“), nei kitose vermachto okupuotose šalyse. Tačiau A. Hitleris paskelbė, kad žydų tankiau gyvenamos Sovietų Sąjungos sritys, susiformavusios dar carizmo laikais žydų sėslumo riba apibrėžtose teritorijose (taigi ir žydai litvakai, kurie pagal Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tradiciją gyveno ne tik etninėse lietuvių žemėse), yra žydų „perykla“, iš kurios jie esą plinta į Vidurio ir Vakarų Europą. Tad pasienyje su Vokietija buvusi Lietuva (kaip ir Latvija) buvo paversta masinio žydų žudymo poligonu dar 1941 m. vasarą. Pirmomis nacių okupacijos savaitėmis Vokiečių saugumo policija ir SD daugiau persekiojo ir žudė komunistus, komjaunuolius ir kitus sovietų aktyvistus. Tada žydai daugiausia buvo žudomi tik didžiuosiuose miestuose. Netrukus ir provincijos vietovėse buvo pradėti įgyvendinti planai žudyti štetų (miesteliai, kurių gyventojų daugumą sudarė žydų tautybės asmenys) žydus, nors slaptą nutarimą dėl masinio Europos žydų naikinimo naciai priėmė tik 1942 m. sausio 20 d.

KRAŽIŲ GETAS

1941 m. liepos mėn. į Kražius kelis kartus buvo atvykę Vokiečių saugumo policijos ir SD pareigūnai; matyt, jie domėjosi TDA būriu, jo sudėtimi ir veikla. Kartą su keliais kareiviais atvažiavęs vokiečių karininkas įsakė policijos nuovados viršininkui P. Jurevičiui izoliuoti žydų tautybės gyventojus. Kadangi policijos pajėgų tam buvo mažoka, tą pačią dieną pranešta TDA būrio štabui ir įsakyta grupių vadams rytojaus dieną atvykti su bent keliais ginkluotais vyrais. Kražių miestelio ir aplinkinių viensėdžių žydams liepta kitą dieną su daiktais susirinkti miestelio turgaus aikštėje⁴⁶. Tikslī data, kada Kražių žydai neteko savo namų, nėra žinoma, nes apklausinėjami žmonės neprisiminė.

Galima mėginti atkurti tolesnę įvykių eigą, kai Kražiuose buvo įsteigtas trumpalaikis getas, istoriografijoje priskirtinas mažųjų getų kategorijai.

Kražių žydams susirinkus miestelio aikštėje, vokiečių karininko nurodymu juos apsupo kelios dešimtys TDA būrio narių ir policininkų. Iš suėjusių žydų pareikalauta atiduoti pinigų, auksinius daiktus, vertingesnius drabužius ir kt. Apiplėšti ir karštą vasaros dieną ilgai saulėkaitoje išlaikyti žydai kurį laiką praleido uždaryti dideliame mūriniame pastate. Matyt, tuo metu dar vyko skubūs darbai pritaikant getui Kražių dvaro daržinę, kurioje buvo numatyta uždaryti žydus. Galiausiai nelaimingus žmones nuvarė į kitą Kražantės upės pusę, kur stovėjo Kražių dvaro daržinė (beveik už kilometro nuo turgaus aikštės).

Kražių žydų izoliavimas nuo kitų gyventojų, apiplėšimas ir visų pilietinių teisių atėmimas – tai pasirengimas sunaikinti vietos žydų bendruomenę. Vokiečių pareigūnai savo nežmoniškam planui įgyvendinti stengėsi pasinaudoti lietuviais, nenorėjusiais nacių okupacijos pradžioje gadinti santykių su naujais okupantais, kad jiems tektų kaltė už nacių nusikaltimus. Kražių žydų izoliavimo akciją matė žmonės įsiminė, kaip lietuviai atiminėjo iš turgavietėje sėdinčių žydų turtą⁴⁷.

Kražių dvaro daržinėje, kur buvo įtaisytos durys su užraktu, atsidūrė maždaug 350 žydų. Kražių geto kalinė Marytė Gerčienė (jai pavyko išsigelbėti ir išsislapstyti pas pavojaus nepabūgusius ūkininkus) prisiminė: „Gyvenome mes, vyrai, moterys, vaikai, blogiau kaip kiaulininke. Net jokio šiaudgalio guoliui nebuvo. Tik vėliau kažkas „susimylėjęs“ atvežė iš Šiuokštos [dvaro savininko pavardė. – S. B.] kluono pelų. Maitindavo vieną kartą per dieną – virtos bulvės, pieno lašelis ir duonos kriauklė.“⁴⁸ Kražiškiai prisimena, kad getą iš pradžios saugoję vokiečių karei-

viai žydaites išsivesdavo ir išniekindavo, paskui vėl grąžindavo į daržinę⁴⁹. Vėliau vokiečių sargybiniai buvo pakeisti lietuvių policininkais ir TDA būrio vyrais. Kražiškiai matė, kaip getą, tada tarpusavyje vadintą stovyklą, saugojo broliai Budreckiai, Masalskis, A. Vaičius, A. Maziliauskas⁵⁰ ir kiti. Atrodo, kad vokiečių patikėtinio funkcijas gete atliko Vyt. Sakalauskas⁵¹.

Tarp Kražių geto kalinių (dalį jų dieną varydavo į įvairius darbus) ir kai kurių sargybinių nusistovėjo draugiški santykiai. Daugelis jų kartu buvo mokėsi mokykloje, gyvenę kaimynystėje, bendravę parduotuvėse, turėję kitų reikalų. Kelios žydaitės net mezgusios megztinius savo sargybiniams, o šie atnešdavę maisto. Per sargybinius maisto buvusiems kaimynams ar geriems pažįstamiems į getą perduodavo ir kiti Kražių gyventojai⁵². Deja, tolesnį nelaimingų žydų likimą lėmė ne tie atlapaširdžiai jaunuoliai, kurių dalis metė šautuvus ir pasitraukė iš TDA būrio dar iki žudynių, ir ne lietuvių savivaldos pareigūnai, o nacių įsakymai. Tik buvo neaišku, kada masinį Lietuvos žydų naikinimą vykdė K. Jägeris ir J. Hamannas nuspręsus susidoroti su Kražių žydų bendruomene, kada jų žudynių tvarkaraštyje atsiras vietos Kražių miesteliui.

Kol žydai buvo gete, atsirado žmonių, kurie stengėsi jiems padėti ne tik maistu. Žydams padėti stengėsi ir Kražių katalikų kunigai. Tuo ypač rūpinosi kun. V. Tamoševičius, nacių okupacijos metais slėpęs žydus, jau būdamas Paštuvos parapijoje (Kauno apsk.) suimtas gestapo⁵³. Siekiant gelbėti žydų vaikus, kai kurie iš jų buvo pakrikštyti Kražių katalikų bažnyčioje. Be to, kunigai rūpinosi iš vokiečių pareigūnų, „kuravusių“ Kražių policijos nuovadą ir getą, gauti leidimą gydytojui žydai O. Šmidtui gyventi ne gete, o savo namuose, kad jis galėtų gydyti miestelio ir valsčiaus žmones, nes kito gydytojo miestelyje nebuvo. Kad gydytojas būtų išleistas

iš geto, Kražių gyventojai net pasirašinėjo prašymą Šiaulių gebietskomisarui ar kitam aukštam nacių pareigūnui. Iki Kražių geto likvidavimo dienos O. Šmidtas gyveno savo namuose ir gydė kražiškius; jam buvo leista dirbti gydytojo darbą „iki karo pabaigos“⁵⁴.

Kražių getas su visais jo kaliniais gyvavo daugiau kaip dvi savaites. Likus kelioms dienoms iki pirmosios egzekucijos, naciai įsakė į getą pristatyti dar kelias žydų šeimas, kurios tebegyveno savo namuose Karklėnų bažnytkaimyje ir viensėdyje netoli jo. Sunkvežimiu, kurį vairavo Vincas Sakalauskas, lydimi kelių Karklėnų grupės narių žydai buvo atvežti į Kražių dvaro daržinę likus kelioms dienoms iki pirmosios egzekucijos⁵⁵.

Keli kražiškiai atsidūrė Šiaulių žydų gete. Į jį pateko ir Kražių gyventojas Perelovičius. Jis bendradarbiavo su vokiečių pareigūnais, išdavinėjo savo tautiečius, taip tikėdamasis išlikti gyvas⁵⁶, bet, matyt, susilaukė kitokio atpildo. Iš Šiaulių geto buvo išgelbėtas kražiškis Idelkis Blochas. Jį iš Šiaulių parvežė ir iš pradžią slapstė trys miestelio šeimos – Kucevičiai, turėję automobilį, Steckiai ir Nainiai. Vėliau I. Blochas, gelbėtojų pastangomis pakrikštytas katalikų bažnyčioje, buvo slepiamas ne tik Kražiuose, bet ir kaimuose, kur žiemoti buvo ne taip pavojinga, patogiau⁵⁷.

EGZEKUCIJA KUPRĖS MIŠKE

Kražių žydų bendruomenės sunaikinimas Lietuvos holokausto mastu išsiskyrė tuo, kad čia buvo nutarta žydus į žudynių vietą vežti mašinomis. Mat daugelyje provincijos vietovių buvo nesivarginama būsimas aukas vežti į žudynių vietą: dažniausiai nuvesdavo kilometrą kitą nuo gyvenvietės, o neretai – visai arti (už žydų kapinių ar į šalia miestelio augantį miškelį). Gal Vokiečių saugumo policijos ir SD operatyvininkai paskutinį suaugusių žydų tragedijos veiks-

mą nukelti toli nuo miestelio ir nuo žmonių akių – gilyn į mišką – nusprendė todėl, kad Kražių valsčiaus TDA būrys turėjo savo žinioje sunkvežimį.

Pirmoji egzekucija vyko liepos pabaigoje ar pačioje rugpjūčio pradžioje. Tuo metu Kražių policijos nuovadai vadovavo Aleksas Matusevičius. Jis dirbo Kražiuose ir 1943 m.⁵⁸, kai viešosios policijos įstaiga vadinosi punktu.

Žudynių išvakarėse, jau pavakary, į Kražius dviem automašinomis atvyko vokiečių karininkai su kareiviais. P. Jurevičius gavo įsakymą iškviesti TDA būrio grupių vadus⁵⁹. Šie dar tą patį vakarą susirinko štabe ir gavo vokiečių karininko įsakymą kitą rytą atvykti į Kražius su savo grupių vyrais. Turbūt bent daliai TDA būrio vadovybės buvo pasakyta, koks „darbas“ laukia kitą dieną. Atrodo, tai žinojo ir Karklėnų grupės vadas V. Ražauskas. Sugrįžęs į Karklėnus, jis pasakė S. Mankui, kad reikės važiuoti į Kražius, ir tarsi juokaudamas pridūrė: „Medžioklei į mišką.“⁶⁰ TDA būrio nariui S. Mankui šis pasakymas galėjo reikšti ir miškuose ar kur kaime besislapstančių sovietų aktyvistų ar raudonarmiečių sulaikymą; jis nepagalvojo, kad bus šaudomi žydai. Tad dauguma Kražių valsčiaus TDA būryje likusių vyrų, per pasiuntinį ar kitaip gavę įsakymą atvykti prie valsčiaus valdybos pastato, kuriame buvo įsikūręs jų štabas, nežinojo, ką reikės daryti.

Turbūt vokiečių grupės vyresnysis karininkas paskaičiavo, kad žydams išvežti užteks vienos vokiečių transporto priemonės su kėbulu ir V. Sakalausko vairuojamo sunkvežimio. Kitą dieną vokiečių sunkvežimis pavėlavo atvažiuoti į Kražius. Vokiečių kareivių taip pat buvo mažiau. Vokiečių saugumo policijos ir SD karininkus vežiojo lengvasis automobilis.

Rytą prie susirinkusių ginkluotų TDA būrio narių iš štabo patalpų išėjo du vokiečių karininkai⁶¹. Jie suskirstė ginkluotus

lietuvius į kelias grupes. Vieni turėjo saugoti getą, kiti – įlaipinti žydus į sunkvežimius, treči – sėdėdami kėbule važiuoti su pasmerktais žmonėmis į žudynių vietą, ketvirti – laukti savo eilės lydėti žydus kitu reisui. Daugelis tą dieną vokiečiams talkinusių lietuvių nežinojo, kur bus vežami žydai. Ir konvojininkams, ir žydams buvo pasakyta, kad veš į darbus. Pirmoji žydų grupė (18 vyrų) buvo išvežta V. Sakalausko sunkvežimiu⁶². Nuvažiavus iš Kražių Kelmės plentu apie 10 km, mašiną sustabdė kažkoks vyras, kuris įdavė apie 20 kastuvų. Važiuojantiesiems tapo aišku, kad žydus šaudys. Netrukus sunkvežimis pasuko į gruntkelį ir nuvažiavo giliau į mišką. Čia žydai buvo priversti iškasti pailgą gilią duobę. Tai užtruko maždaug tris valandas. Paskui netoliese buvo parinkta vieta, kur žydams įsakyta nusirengti⁶³, ir prasidėjo egzekucija. Vokiečių karininkai davė komandą policijos viršininkui A. Matusevičiui ir V. Ražauskui, paskui – ir vėliau atvykusiam Vyt. Sakalauskui, o pastarieji įsakinėjo lietuviams. Vokiečiai kartais pagrasindavo automatu ir nenorinčiam stoti į „ugnies poziciją“ eiliniam TDA būrio nariui. A. Matusevičius ir Vyt. Sakalauskas taip pat buvo aprėkti nepasitenkinimą kaskart reiškusių vokiečių pareigūnų.

Atvykstant vis naujoms žydų „partijoms“ ir padaugėjus juos lydinčių lietuvių, vokiečiai pradėjo daryti „rotaciją“. Tikslas buvo aiškus – kad kuo daugiau lietuvių susiteptų žydų krauju. Buvo šaudoma į po penkis prie duobės krašto pastatytus žmones. Priešais juos už 20–25 m išsirikiuodavo dvi žudikų eilės, po penkis kiekvienoje. Pirmoje eilėje, priklaupę ant vieno kelio, žudikai šaudavo į nugarą arba krūtinę. Antroje gretoje stovintys kiti penki šauliai šaudavo į galvą⁶⁴. Tarp šaudžiusiųjų buvo ir F. Vitkus, paleidęs, kaip jis prisipažino, vienintelį šūvį į galvą⁶⁵. Tuo tarpu dešimties šaudytojų grupė, kurioje buvo S. Mankus, sušaudė maždaug

40 žmonių. S. Mankus neskaiciavęs, kiek kartų šovęs, bet, jo manymu, – gal į aštuonis žmones⁶⁶. Šaudyti į žmones negalėjusius kelis TDA būrio vyrus vokiečiai grasino sušaudyti kartu su žydais, bet pasitenkino tik primušę, tarp jų Pakražančio grupės vadą V. Bielskį. Valsčiaus raštininkas V. Zdanavičius, gavęs įsakymą šaudyti į žmones, nualpo. Bloga pasidarė ir Stasiui Šimkui; jam su V. Sakalausko mašina leista išvažiuoti iš Kuprės miško dar žudynių pradžioje⁶⁷.

Sužeistus žydus automatų serijomis pribaidavo abu vokiečių karininkai. Šaudė ir vairuotojas vokietis. Per žudynes miške buvo ne mažiau kaip keturi vokiečių kariškiai⁶⁸.

Vėliau „mirties konvejeris“ sulėtėjo, nes Kražių gete kilo „problemų“. Vienai iš mašinų grįžus paimti eilinės žydų „partijos“, kelionės į Kuprės mišką laukiantys pasmerktieji pamatė, kad keli geto kalinius lydintys sargybiniai vilki išvežtųjų švarkais. Tada žydai suprato, kad jų tautiečiai išvežti ne darbams, bet jau nužudyti. Sodinant į mašiną, pasigirdo klyksmai, prakeiksmas. Nenorėję lipti į mašiną ar sunkiai paeinantys senukai buvo mušami, stumdomi. Motinos nenorėjo išsiskirti su savo vaikais. Tarp sodinusiųjų į mašinas buvo ir B. Kaminskis; jis žiauriai elgėsi su nenorinčiais lipti į kėbulą⁶⁹. „Akci-ja“ visai sulėtėjo, kai po trijų „mirties reisų“ Kelmės–Kražių plente sugedo V. Sakalausko sunkvežimis; mašina buvo pataisyta tik kitą dieną⁷⁰.

Tą pačią dieną Kuprės miške vokiečiai planavo sušaudyti ir dvylika sovietų pareigūnų bei aktyvistų, laikytų Kražių daboklėje, kurią vietos žmonės vadino kalėjimu. Kaliniai jau buvo įlaipinti į vokiečių sunkvežimį. Šalia susėdo konvojininkai. Tuo metu prie mašinos tekinas atbėgo vilkėdamas sutana kunigas V. Tamoševičius. Po jo pokalbio su vokiečių karininku myriop pasmerkti kražiškiai buvo išsodinti iš mašinos ir sugrąžinti į „kalėjimą“. Kitą dieną jie

buvo išvežti į Raseinių kalėjimą, iš ten beveik visi buvo paleisti ir grįžo namo⁷¹. Gal išsaugoti tų kražiškių gyvybes padėjo ir sugedusi V. Sakalausko mašina, nes vežiojant likusius žydus į žudynių vietą tik su viena automašina, žudynės Kuprės miške užsitęsė. O gal vokiečių karininkai, prisišaudę iš automatų į duobėje vaitojančius žmones, patinę dar kartą važiuoti į mišką. Juk svarbiausias jų uždavinys, siekiant užpildyti dar vieną eilutę žydų žudynių suvestinėje, buvo įvykdytas – beveik visi Kražių valsčiaus žydai, vyresni nei 12 metų, buvo išžudyti. Be to, jau buvo vakaras ir vokiečių karininkų dar laukė kelionė iš Kražių. Tad profesionalūs žudikai naciai net pelnė daugumos vietos gyventojų dėkingumą, kad kartu su žydais nesusaudė sovietų aktyvistų, kaip dažnai atsitikdavo kitose Lietuvos vietovėse. Išvažiuodami iš Kražių vokiečiai pasiėmė iš žydų atimtą aukšą, auksinius dirbinius ir kitas vertybes⁷².

ŽYDŲ VAIKŲ IŠŽUDYMAS

Po žudynių Kuprės miške Kražių gete liko apie 80 žmonių. Su jais buvo ir kelios moterys, tarp jų – Lėja Aronaitė, lietuvių Vlodo Vladičkos sužadėtinė; paskutinę akimirką ją iš sunkvežimio, turėjusio važiuoti į Kuprės mišką, išlaipino P. Budreckis⁷³. Paskui kelias dienas ji gamino gete kalėjusiems vaikams maistą, kol ją įdarbinimo pretekstu išsivedė būsimas vyras. Lėja buvo pakrikštyta, sutuokta ir tapo Vale. Vėliau abu policininkų patarimu slapstėsi⁷⁴.

Dauguma gete likusių žmonių buvo nužudyti rugpjūčio pabaigoje šalia Medžiokalnio, vos už 0,5 km nuo dvaro daržinės, daugeliui žydų tapusios paskutiniu prieglobsčiu. Tuomet pusė daržinės jau buvo užpildyta naujo derliaus rugiais. Žudynėms panaudoti raudonarmiečių iškasti apkasai. Nužudytųjų palaikams užkasti buvo atvesti 1940–1941 m.

sovietų aktyvistai. Kartu su žydų vaikais prie Medžiokalnio buvo sušaudyta ir gydytojo O. Šmidto šeima⁷⁵.

Dėl Kražių valsčiuje nužudytų žydų kyla neaiškumų ir skaitant „kruvinąją“ K. Jägerio ataskaitą⁷⁶. Joje Kražiai kaip žydų žudynių vieta nepaminėti. Neaišku, ar tos aukos „pripliusuotos“ prie Raseinių vietovės, ar jas J. Hamanno ir K. Jägerio „buhalteriai“ išvis pamiršo įtraukti į „sunaikintų Reicho priešų“ statistiką⁷⁷, ar Kražiuose veikė kita nacių žudikų grupė (komanda), tada nepriklausiusi K. Jägerio jurisdikcijai. Tai patikslintų į Vokietijos, JAV ar Rusijos archyvus patekti galėjusi medžiaga, iš kurios buvo sudaryta iki 1941 m. gruodžio 1 d. nužudytų žydų ir kitų asmenų suvestinė. Antrosios sovietų okupacijos pradžioje ištardžius su Kražių valsčiaus žydų žudynėmis susijusius asmenis, apklausus liudytojus ir atlikus nusikaltimo vietų dalinę ekshumaciją⁷⁸, nustatytas apytikris suapvalintas 370 aukų skaičius (Kuprės miške – 300, Medžiokalnyje – 70)⁷⁹. Remiantis Kražių TDA būrio dalyvių tardymo bylomis, galima teigti, kad per abejas masines žydų žudynes buvo apie 350 aukų.

IŠSIGELBĖJĘ ŽYDAI IR LIETUVIAI PO ŽUDYNIŲ

Dar nėra atskleistas trumpai veikusių provincijos getų, ypač tokių nedidelių, koks buvo Kražiuose, kasdienio gyvenimo košmaras bent kiek ilgesnei žmogaus būčiai nepritaikytomis sąlygomis. Kražių dvaro daržinėje susigrūdę per 300 žmonių su mažamečiais vaikais turėjo iškentėti kelias savaites. Jie laukė stebuklo – gal pavyks išlikti gyviems, nes apie masines žudynes aplinkinėse vietovėse Kražių geto kaliniai, be abejo, girdėjo. Getu paverstoje daržinėje teko gyventi beveik be maisto ir vandens higienos poreikiams.

Tokiais atvejais daugelį žmonių užvaldo vidinė rezignacija. Tai galėjo jausti ir Kražių dvaro daržinėje įkalinti žydai, ypač tie, kuriems jau nereikėjo rūpintis mažamečiais vaikais. Gal dėl to žmonės per šaudymą nė nemėgino bėgti ar kitaip gelbėtis (tokių faktų neteko aptikti). Tačiau be minėtų gelbėtojų pastangomis išslapstyti Kražių žydų buvo ir daugiau išsigelbėjusių, tarp jų – keli vaikai, jų bendraamžių žudymo dieną ganę karves. Kražiškiai perspėjo juos ir liepė negrįžti, kuo skubiausiai pasislėpti. Dvi žydaitės vi-josi kražiškių atmintyje „aktyviausio“ nacių talkininko vardą pelnęs B. Kaminskis, bet jis, būdamas trumparegis, nerado bulvių lauke pasislėpusių mergaičių. Viena mergaitė prieš vaikų sušaudymą pasislėpė gete ir tris dienas slapstėsi, kol ją pasirūpino nukentėti nepabijoję kražiškiai lietuviai⁸⁰. Po žudynių iš Kražių žydų bendruomenės Lietuvoje liko slapstyti per dešimt žmonių. Dar keli pasitraukė į SSRS gilumą.

Dramatiškai, dažnai ir tragiškai susiklostė daugelio Kražių geto prižiūrėtojų ir žydų šaudytojų likimai, taip pat jų šeimos narių ir artimųjų tolesnis gyvenimas. Dalis jaunuolių, dėl patriotinių motyvų dar iki Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karo ar jo pradžioje pasinėrusių į antisovietinę veiklą ir tapusių sukarintos formuotės (sukilėlių, partizanų) dalyviais, vėliau buvo įtraukti į klastingas nacių pinkles ir tapo savo kaimynų žydų žudikais. Iš baudžiamųjų bylų aiškėja, jog Kuprės miške „šeimininkavę“ vokiečių karininkai siekė, kad kiekvienas žydų konvojinkas ar sargybinis lietuvis, „budėjęs“ prie pasmerktųjų nurengimo vietos ar kur nors proskynoje, nušautų bent vieną žmogų. Dalis Kražių valsčiaus sukarintos formuotės dalyvių (sukilėlių) netapo žudikais net atsidūrę žudymo vietoje, dar kiti, nujausdami rengiamą susidorojimą, sąmoningai atsisakė važiuoti į Kuprės mišką, o kai kuriems išvengti dalyvavimo žudynėse pavyko dėl palankiai

susiklosčiusių aplinkybių. Žmonių būčiai ir net gyvensenai kritiškomis 1941 m. vasaros sąlygomis ir aplinkybėmis tuometinių kražiškių padėties ir elgesio modeliai sukūrė asmeninių istorijų variantų mozaiką, kurios elementai gali praversti ne vienam istoriko ar publicisto straipsniui. Ne vieno rašinio ar net studijos taip pat vertas 1941 m. vasarą ir kiek vėliau patirtas tų kraupių žydų žudynių psichologinis poveikis ne tik žudikams, bet ir buvusiems žudynių vietoje, bet išvengusiems šaudymo partizanams ar policininkams, išsigelbėjusiems žydams, atsitiktiniams gyventojams, ką nors mačiusiems Kuprės miške ar prie Medžiokalnio (eigulys ar koks prašalaitis netoli šaudymo vietos ir pan.).

Išžudžius žydus, ir žudikams, ir jų namiškiams, ir kitiems valsčiaus gyventojams Kražių miestelyje akis badė po 1941 m. didžiojo gaisro išlikę sušaudytų žydų namai, vieni apdege, kiti – kiaurų langų akiduobėmis, dar kiti – gyvenami, bet jau lietuvių....

IŠVADOS

Vokietijos naciai, išstūmę Sovietų Sąjungos bolševikus iš Lietuvos, padarė ją žydų tautos, paskelbtos Reicho priešu, naikinimo poligonu Europoje. Lietuvos litvakus, kurie iki holokausto gyveno ir už lietuvių etninių žemių ribų, žudė K. Jägerio vadovaujamas 3/A operatyvinis būrys – A operatyvinės grupės (vadas – W. Stahleckeris) sudedamoji dalis. Labiausiai „pasizymėjo“ J. Hamanno „skrajojantis“ būrys, pasitelkę savanorius lietuvius ir dalį antisovietinio sukilimo dalyvių, klastingai įtrauktų į žydų žudymo voratinklį. Žudynių metu patys naciai stengėsi likti nuošalyje.

Išžudant Kražių valsčiaus žydų bendruomenę naciai taip pat stengėsi likti „užkulisyje“. Iš baudžiamųjų bylų protokolų ir tik po 1990 m. kovo 11 d. atviriau prakalbusių

apie 1941 m. žydų tragediją amžininkų atsiminimų nelengva atkurti vokiečių nacių vaidmenį atimant iš valsčiaus žydų pilietines teises, juos izoliuojant Kražių dvaro daržinėje įrengtame gete (į jį vėliau pateko ir iš Karklėnų atvežti žydai) ir žudant. Žudynės vyko dviem etapais. Iš pradžių Kuprės miške buvo išžudyta beveik 300 suaugusiųjų ir jaunuolių, kurie į žudynių vietą buvo išvežti dviem sunkvežimiais. Šaudymo vietoje vokiečių karininkai siekė, kad kiekvienas į mišką kaip konvojininkas atvykęs policininkas ar TDA narys (sukilėlis, partizanas, baltaraištis) nušautų bent vieną savo kaimyną ar pažįstamą žydą. Bent pusei Kražių TDA būrio narių pavyko išvengti šaudymo ir mirčiai pasmerktus žmones. Vėliau netoli geto, prie Medžiokalnio, buvo nužudyta maždaug 70 vaikų ir keli suaugę žydai. Šaudė keli pagalbinės policijos tarnautojai lietuviai. Po 1941 m. žudynių iš Kražių valsčiaus žydų bendruomenės liko apie dvidešimt asmenų; jie slapstėsi Lietuvoje arba pasitraukė į SSRS gilumą.

Dėl holokausto Kražių valsčiuje esama nemažai neaiškumų. Pavyzdžiui, šio valsčiaus žydų bendruomenės istorijos paskutiniams puslapiams trūksta automatų serijomis aukas pribainėjusių vokiečių karininkų pavardžių, kitų faktų ir detalių, susijusių su nacių „ranka“. Todėl reikia didesnės vokiečių istorikų pagalbos, nes jų pajėgos daug didesnės negu lietuvių, o ir archyvai – po ranka. Vokiečių archyvuose neabejotinai dar galima rasti duomenų ir apie Vokietijos nacių „technologijas“, naudotas 1941 m. vykdančiam holokaustą Baltijos šalyse ir atskiruose Lietuvos valsčiuose ar apskrityse, nors tiek naciai, tiek bolševikai masinio teroro metais daugelį įsakymų duodavo žodžiu. Dėl to paviršutiniški ar nesąžiningi tyrinėtojai,

ištraukiantys iš karo Europoje ir nacių okupacijos konteksto atskirus 1941 m. Lietuvos laikinosios vyriausybės, apskričių viršininkų ar kitų Birželio sukilimo metu atkurtų savivaldos įstaigų veiklos dokumentus ar jų darbinius projektus, pagal iš anksto susikurtą modelį traktuoja ir kai kuriuos esminius holokausto istorijos klausimus. Tačiau mėginimai pakeisti istoriją išryškinant neigiamus istorijos fragmentus (ypač kaimyninių šalių, šiuo atveju – Lietuvos) gali didinti atotrūkį tarp visuomenės istorinės atminties ir istorinės tiesos (procesų ir įvykių tikrovės), o siekis pagražinti rašytinę savo tėvynės istoriją nedaro garbės nei istorikams, nei kitiems istorinės atminties formuotojams ir yra beprasmiškas. Istorijos nepakeisi. Galima tik laikinai padidinti minėtą atotrūkį. Lietuvą okupavus Sovietų Sąjungai, buvo „okupuotas“ ir jos istorijos mokslas. Todėl minėtame dokumentų rinkinyje „Masinės žudynės Lietuvoje“ iš KGB baudžiamosios bylos buvo publikuotas tardymo protokolo fragmentas, kurį skaitant susidaro įspūdis, kad Kražių žydų žudynėse nacių pareigūnai nedalyvavo (rinkinio sudarytojams reikėjo demaskuoti „buržuazinius nacionalistus“)⁸¹. Dabar nacių okupaciją ir vokiečių zonderkomandų vaidmenį kartais „pamiršta“ kai kurie vokiečių ir kitų šalių istorikai, tyrinėjantys Lietuvos žydų tragediją 1941–1944 m., kaip ir tai, kad Antrojo pasaulinio karo nusikaltėliai atstovavo ne tautai, bet ideologijai. Žmogaus gyvybę paniekinusiai nacistinei (nacionalsocialistinei) ideologijai tuo metu, kai šovė į šalia duobės stovintį išrengtą savo kaimyną žydą, atstovavo Kražių valsčiaus lietuviai. Ir nesvarbu, ar tai jie darė savo noru, ar klasta priversti šalia stovinčio budo vokiečio, pasirengusio paleisti automato seriją ir į šaudyti atsakiusį lietuvi.

Nuorodos

¹ K. Rukšėnas, *Hitlerininkų politika Lietuvoje 1941–1944 metais: Rankraštis*, 1970, Lietuvos MA Centrinė biblioteka.

² S. Buchaveckas, „Dėl Lietuvos žydų eksterminacijos nacių okupacijos pradžioje (1941)“, *Atgimimas*, 1995, kovo 29, balandžio 5, 12, 19.

³ A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva*, Vilnius, 1998, 606 p.; to paties, „Mažieji Lietuvos žydų getai ir laikinos izoliavimo stovyklos 1941–1943 metais“, *Lietuvos istorijos metraštis*, 1999 metai, Vilnius, 2000, p. 151–180; to paties, „Holokaustas Lietuvos provincijoje 1941 metais: žydų žudynės Trakų apskrityje, *Voruta*, 2002, lapkričio 9, Nr. 21(519); to paties, „Holokaustas Lietuvoje. Rasinis genocidas“, *Lietuva 1940–1990: Okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius, 2005, p. 201–224 ir kt.

⁴ *Lietuvos žydų žudynių byla: Dokumentų ir straipsnių rinkinys*, Vilnius, 2001, 823 p.

⁵ R. Puišytė, „Holokaustas Lietuvos provincijoje. Jurbarkas (1941 m. birželis–1941 m. rugsėjis)“, *Lietuvos archyvai*, 1999, p. 77–85; tos pačios, „Masinės žudynės Lietuvos provincijoje (nusikaltimo vykdytojai)“, *Žydų muziejus: Almanachas*, Vilnius, 2001, p. 174–201.

⁶ A. Rukšėnas, „Veliuonos valsčiaus žydų genocidas 1941 m.“, *Veliuona*, Vilnius, 2001, p. 264–270; to paties, „Veliuonos žydų žūtis 1941 m.“, *Istorija. Lietuvos aukštųjų mokyklų darbai*, 2003, Nr. LVI, p. 39–47.

⁷ V. Brandišauskas, „Holokaustas Kėdainių apskrityje“, *Genocidas ir rezistencija*, 2005, Nr. 1(17), p. 87–99; to paties, „Mažeikių apskrities žydų likimas Antrojo pasaulinio karo metais“, *ibid.*, 2006, Nr. 2(20), p. 7–30; to paties, „Lazdijų apskrities žydų likimas nacistinės okupacijos metais: nuo teisių apribojimo iki žūties“, *ibid.*, 2008, Nr. 1(23), p. 58–71.

⁸ N. Latvytė-Gustaitienė, *Holokaustas Trakų apskrityje*, Vilnius, 2003, 123 p.

⁹ R. Gustaitis, *Kaišiadorių regiono žydai*, Kaišiadorys, 2006, 344 p.

¹⁰ Žr. *Žydų muziejus: Almanachas*, Vilnius, 1994, 360 p.; ŠOA *holokaustas Lietuvoje: Skaitiniai*, d. 2, Vilnius, 2004, 343 p. ir kt.

¹¹ P. Stankeras, *Lietuvių policija Antrajame pasauliniame kare*, Vilnius, 2008, 810 p. ir kt.

¹² L. Truska, „Ir atleisk mums mūsų tėvų bei sene-

lių nuodėmes“, *Kultūros barai*, 1999, Nr. 5, p. 63–65; Nr. 6, p. 55–58 ir kt.

¹³ J. Mikėlinas, „Teisė likti nesuprastam, arba Mes ir jie, jie ir mes“, *Metai*, 1996, Nr. 8/9, p. 127.

¹⁴ S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV amžiaus iki XX a. pabaigos*, Vilnius, 1998, 431 p.

¹⁵ Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*, Vilnius, 2006, 280 p.

¹⁶ *Švenčionių krašto žydų tragedija 1941–1944 m.*, Švenčionys, 2002, 80 p.; *Raseinių krašto žydai: Dokumentų ir straipsnių rinkinys*, Vilnius, 2004, 272 p.

¹⁷ S. Buchaveckas, „Platelių valsčiaus žydų žudynės“, *Plateliai*, Vilnius, 1999, p. 163–167; to paties, „Širvintos ir Širvintų valsčius nacių okupacijos metais“, *Širvintos*, Vilnius, 2000, p. 255–273; to paties, „Lygumų ir Stačiūnų valsčiai 1941–1944 metais“, *Lygumai. Stačiūnai*, Vilnius, 2001, p. 254–272; to paties, „Musninkų valsčius nacių okupacijos metais“, *Musninkai*, Vilnius, 2005, p. 280–326.

¹⁸ A. Tumavičius, „Gelvonų valsčiaus žydų likimas nacių okupacijos (1941–1944) laikotarpiu“, *Gelvonai*, Vilnius, 2009, p. 469.

¹⁹ D. Levin, *Trumpa žydų istorija Lietuvoje*, Vilnius, 2000, p. 167.

²⁰ Min. A. Bubnio tekstas kn. *Lietuva 1940–1990: Okupuotos Lietuvos istorija*, p. 204.

²¹ Žr. A. Anušausko recenziją apie 1996 m. išleistą K. Stango studiją, *Genocidas ir rezistencija*, 1998, Nr. 1(3), p. 121–128.

²² *Holocaust in Litauen (Krieg, Judenmorde und Kollaboration im Jahre 1941)*, Köln, Weimar, Wien, 2003.

²³ *Masinės žudynės Lietuvoje: Dokumentų rinkinys*, Vilnius, 1965, d. 1, p. 64–67.

²⁴ S. Buchaveckas, „Kražiai nacių okupacijos metais (1941–1944)“, *Kražiai: Straipsnių rinkinys*, Vilnius–Kaunas, 1993, p. 169–175.

²⁵ S. Mankaus 1944 m. spalio 31 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45554/3, l. 6; Vyt. Sakalausko 1951 m. balandžio 16 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 34339/3, l. 124.

²⁶ S. Mankaus 1944 m. gruodžio 1 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 45554/3, l. 24.

²⁷ A. Rukšėno rankraštis (2007 m.) apie 1941 m. Kražių vlsč. rezistentus ir TDA būrį; kopija – S. Buchavecko asmeniniame archyve.

²⁸ Edvardo Dirmeikio informacija apie 1941–1944 m. laikotarpį S. Buchavecko asmeniniame archyve.

²⁹ „Kražiai po karo audros“, *Ateitis*, 1943, liepos 21.

³⁰ A. Miškinis, „Kražių istorinė urbanistinė raida“, *Lietuvos TSR architektūros klausimai*, Vilnius, 1978, t. 5, sąs. 3, p. 27.

³¹ P. Ražauskio darbų veiklos žinios, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15955, l. 172; 1941 m. *Birželio sukilimas: Dokumentų rinkinys*, Vilnius, 2000, p. 147–149.

³² Min. A. Rukšėno rankraštis (2007 m.).

³³ Kazimiero Gerliko (g. 1910 m.), Janinos Nainienės (g. 1917 m.) ir Juzefos Ramanauskaitės (g. 1916 m.) atsiminimai, užrašyti S. Buchavecko 1992 m.; J. Pilipauskienės atsiminimai (g. 1912 m.), užrašyti L. Jovaišos 1992 m.

³⁴ K. Matulevičiaus 1951 m. balandžio 22 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34339/3, l. 33; Vyt. Sakalausko 1951 m. vasario 2 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 50–54.

³⁵ *Ibid.*, l. 50.

³⁶ Lietuvos generalinės srities gyventojų surašymas 1942 m. gegužės 27 d. Galinių k., Kražių vlsč., Raseinių apsk., LCVA, f. R-743, ap. 2, b. 4711 (lapai nenumeruoti).

³⁷ Vyt. Sakalausko 1951 m. sausio 26 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34339/3, l. 26–28.

³⁸ Min. gyventojų surašymas 1942 m. Papeksnių, Kepalių k., LCVA, f. R-743, ap. 2, b. 4711, 4714.

³⁹ V. Sakalausko 1944 m. lapkričio 4 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45554/3, l. 58.

⁴⁰ LSSR MGB Tardymo skyriaus 1951 m. liepos 28 d. nutarimas, *ibid.*, b. 34339/3, l. 59.

⁴¹ J. Vladičkos 1946 m. spalio 15 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 8624/3, l. 12; V. Vladičkienės 1946 m. spalio 17 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 18; V. Vladičkienės atsiminimai, užrašyti S. Buchavecko 1992 m.; V. Sakalausko 1944 m. spalio 24 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45554/3, l. 56; V. Šemetulskio 1947 m. balandžio 14 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. P-18990, l. 9–11; Vyt. Sakalausko 1951 m. vasario 1, 2, 8 d. tardymo protokolai, *ibid.*, b. 34339/3, l. 50–76.

⁴² Min. A. Bubnio tekstas kn. *Lietuva 1940–1990: Okupuotos Lietuvos istorija*, p. 204.

⁴³ Žr. V. Štalekerio (Stahlecker) parengtos A operatyvinės grupės 1941 m. spalio 15 d. ataskaitą, *Masiinės žudynės Lietuvoje*, Vilnius, 1973, d. 2, p. 17–19.

⁴⁴ Paaiškinimai prie suvestinių žinių apie operatyvinio būrio Nr. 3 iki 1941 m. gruodžio 1 d. įvykdytas egzekucijas, *ibid.*, d. 1, p. 138.

⁴⁵ Žr. V. Štalekerio parengtos A operatyvinės grupės 1941 m. spalio 15 d. ataskaitą, *ibid.*, d. 2, p. 20.

⁴⁶ V. Vladičkienės atsiminimai.

⁴⁷ V. Vladičkienės 1946 m. spalio 17 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 8624/3, l. 18.

⁴⁸ „Lyg antrą kartą gimusi: pasakoja buv. Kražių geto kalinė Marytė Gerčienė“, *Komunistinis žodis*, 1966, kovo 7.

⁴⁹ Petro Šarausko (g. 1909 m.) atsiminimai, užrašyti L. Jovaišos 1992 m.; V. Vladičkienės atsiminimai.

⁵⁰ S. Stonio 1946 m. spalio 16 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 8624/3, l. 21; V. Rūkienės 1946 m. spalio 25 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 20.

⁵¹ J. Vladičkos 1946 m. spalio 15 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 12.

⁵² V. Vladičkienės, K. Gerliko ir P. Šarausko atsiminimai.

⁵³ V. Vladičkienės ir J. Ramanauskaitės atsiminimai; V. Sakaitė, „Lietuvos dvasininkai – žydų gelbėtojai“, *Genocidas ir rezistencija*, 2002, Nr. 2(12), p. 232.

⁵⁴ J. Ramanauskaitės ir V. Vladičkienės atsiminimai.

⁵⁵ V. Sakalausko 1944 m. lapkričio 11 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45554/3, l. 63; S. Mankaus 1944 m. lapkričio 13 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 16.

⁵⁶ V. Vladičkienės atsiminimai.

⁵⁷ K. Gerliko atsiminimai.

⁵⁸ Tvarkos policijos tarnautojų sąrašas (1943 m. pradžia), LYA, f. K-1, ap. 6, b. 42, l. 31.

⁵⁹ Vyt. Sakalausko tardymo protokolai, *ibid.*, ap. 58, b. 34339/3, l. 50–76.

⁶⁰ S. Mankaus 1944 m. lapkričio 7 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 45554/3, l. 10.

⁶¹ Vyt. Sakalausko tardymo protokolai, *ibid.*, b. 34339/3, l. 50–76.

⁶² V. Sakalausko 1944 m. lapkričio 4 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 45554/3, l. 59–62; S. Mankaus 1944 m. lapkričio 7 ir 13 d. tardymo protokolai, *ibid.*, l. 10–15.

⁶³ V. Sakalausko ir S. Mankaus tardymo protokolai, *ibid.*

⁶⁴ F. Vitkaus 1944 m. rugsėjo 19 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 42291, l. 11–12; S. Zibarto 1944 m. lapkričio 15 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 45554/3, l. 41.

⁶⁵ F. Vitkaus 1944 m. rugsėjo 19 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 42291, l. 12.

⁶⁶ S. Mankaus 1944 m. lapkričio 7 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 45554/3, l. 11.

⁶⁷ V. Sakalausko, S. Mankaus ir S. Zibarto tardymo protokolai, *ibid.*, l. 14, 37, 61.

⁶⁸ F. Vitkaus 1944 m. rugsėjo 19 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 42291, l. 12.

⁶⁹ V. Vladičkienės atsiminimai.

⁷⁰ V. Sakalausko 1944 m. lapkričio 4 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45554/3, l. 61.

⁷¹ V. Vladičkienės ir K. Gerliko atsiminimai.

⁷² Vyt. Sakalausko tardymo protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34339/3, l. 50–76.

⁷³ V. Vladičkienės 1946 m. spalio 17 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 8624/3, l. 18.

⁷⁴ V. Vladičkienės atsiminimai.

⁷⁵ *Ibid.*

⁷⁶ Suvestinės žinios apie 3 operatyvinio būrio te-

ritorijoje iki 1941 m. gruodžio 1 d. įvykdytas egzekucijas, *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 132–134.

⁷⁷ *Ibid.*

⁷⁸ Įvykio vietos apžiūrėjimo 1944 m. lapkričio 21 d. protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45554/3, l. 106.

⁷⁹ Masinių žudynių vietų sąrašas Lietuvos SSR, *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 401.

⁸⁰ J. Ramanauskaitės, V. Vladičkienės, K. Gerliko, J. Nainienės atsiminimai ir informacija.

⁸¹ Dokumentas Nr. 41. Iš V. Sakalausko 1951 m. sausio 26 d. parodymų, *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 64–67.

Gauta 2009 10 15

Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, Vilnius

Stanislovas Buchaveckas

DESTRUCTION OF THE KRAŽIAI RURAL DISTRICT JEWISH COMMUNITY IN 1941: SOME FACTS, PROBLEMS, ANSWERS, PENDING QUESTIONS

Summary

The article is aimed at revealing events in the summer of 1941 in the Kražiai Rural District of the Raseiniai County, related to the holocaust, the specificities of those crimes in that local territory of Lithuania's province, showing, even if a minor basis of the sources is available, the role of Nazis, method and "technologies", applied for attracting Lithuanians into the measures and actions for denaturalization of Jews as Lithuanian citizens and their isolation, as well as recreating, where possible, the last criminal act – a massacre which had the specific features in each rural district.

The Jewish ghetto in Kražiai where later also Jews from Karklėnai village with a church were placed was established in the former court barn near the township. At first, it was guarded by German soldiers, later by Lithuanians. For killing Jews (about 350 victims) the Nazis used the militarized squad of volunteers (part its members) from the rural district formed after the anti-Soviet Uprising in June 1941. At the end of July or beginning of August 1941 the first execution of Jews took place in the Kuprė forest, into which the adults were brought as if for work. Almost all Lithuanian guards did not know that Jews would be killed. The German police and two SD officers who finished off the wounded with the sub-machine gun series tried to achieve

that each Lithuanian who was at the place of execution would shoot at least one Jew. Those who refused to shoot were threatened to be killed together with Jews, but instead some of them were just beaten. The massacre of the Jewish community of the Kražiai rural district illustrates the plan of Walter Stahlecker, Commander of the Operational Group A, for Germans to remain behind the scenes (in the second plan) and to create an image as if "the inhabitants liberated by Vermacht began themselves to apply the strictest measures against the Bolshevik and Jewish enemies". At the end of August near Medžiokalnė (not far from the ghetto) another 70 Jews (mostly children) were shot, they were killed by the Lithuanian auxiliary police staff. About 20 Jews from the Kražiai rural district saved themselves; most were hidden by the local population.

With the "critical mass" of local investigation about the death of the Jewish communities of townships and villages formed, it would be possible to supplement the historiography on the issues of the massacre of Jews in the province, to update some historiography approaches of Lithuanian and foreign historians about the holocaust in Lithuania, which was turned into the firing ground of the Jewish mass massacre by the German Nazis in 1941.